
PRIMA FAZĂ A MARXISMULUI SOVIETIC. ÎNCEPUTURILE STALINISMULUI

1. Ce a fost stalinismul?

Privitor la înțelesul termenului „stalinism“, părerile sunt împărțite. Ideologii oficiali ai statului sovietic nu l-au folosit niciodată, pentru că folosirea lui ar fi presupus existența unui sistem social calificabil în întregul lui drept stalinist. Începând din perioada lui Hrușciiov, formula adoptată pentru cele petrecute în vremea lui Stalin a fost „cultul personalității“, sintagmă căreia i se asociau în mod invariabil două presupuziții: 1) că de-a lungul întregii existențe a Uniunii Sovietice politica partidului a fost „în principiu“ justă și salutară, dar că ocazional s-au comis erori, dintre care cea mai gravă a fost nesocotirea „conducerii colective“ prin concentrarea unei puteri neîngrădite în mâinile lui Stalin; 2) că principala sursă a „erorilor și deformărilor“ au fost defectele de caracter ale lui Stalin, setea sa de putere, înclinațiile sale despotice ș.a.m.d. După moartea lui Stalin, toate aceste devieri ar fi fost, pasămite, prompt curmate: partidul a revenit la principii cu adevărat democratice și cu asta întreaga poveste a luat sfârșit. Cât despre erorile lui Stalin, cea mai gravă a fost, potrivit acestei explicații, lichidarea în masă a comuniștilor, și îndeosebi a birocrăției superioare de partid. Pe scurt, regimul stalinist ar fi fost un fenomen monstruos, dar accidental; niciodată nu a existat „stalinism“ sau „sistem stalinist“ și, în orice caz, „manifestările negative“ ale „cultului personalității“ pălesc până la insignifianță pe lângă glorioasele înfăptuiri ale sistemului sovietic.

Deși această versiune a evenimentelor nu este, firește, luată în serios nici de autorii ei, nici de altcineva, controversa privitoare la conținutul și sfera termenului de „stalinism“ nu s-a stins, el fiind utilizat și acum în afara hotarelor Uniunii Sovietice, chiar și printre comuniști. Aceștia, însă, indiferent dacă împărtășesc vederi critice sau ortodoxe, restrâng sfera de aplicare a termenului la perioada tiraniei personale a lui Stalin de la începutul deceniului 1930 și până la moartea sa, în 1953, și pun erorile din această perioadă mai puțin pe seama metehnelor lui Stalin și mai mult pe seama anumitor împrejurări istorice obiective: înapoierea industrială și culturală a Rusiei de dinainte de 1917 și din perioada imediat următoare, eșecul speratei revoluții proletare europene, amenințările externe la adresa statului sovietic și epuizarea politică de după Războiul Civil. (În treacăt fie spus, aceleași rațiuni sunt, de regulă, invocate și de troțkiști pentru a explica degenerarea regimului postrevoluționar din Rusia.)

Pe de altă parte, cei care nu se simt obligați să apere sistemul sovietic, leninismul sau indiferent ce altă schemă istorică marxistă privesc în general stalinismul ca pe un sistem politic, economic și ideologic mai mult sau mai puțin coerent, care a funcționat urmărind anumite scopuri și care, din propriu-i punct de vedere, nu a comis multe „erori“. Chiar și pe o astfel de bază pot exista controverse în jurul întrebării în ce măsură și în ce sens a fost stalinismul „istoricește inevitabil“; adică în jurul întrebării dacă nu cumva configurația politică, economică și ideologică a Rusiei sovietice a fost determinată încă anterior acaparării puterii de către Stalin, astfel încât stalinismul nu a fost decât o dezvoltare deplină a leninismului. Rămâne, tot așa, de răspuns și la întrebarea în ce măsură și în ce sens toate aceste trăsături caracteristice ale statului sovietic s-au menținut până astăzi.

Din punct de vedere terminologic, nu contează prea mult dacă limităm aplicabilitatea cuvântului „stalinism“ la ultimii douăzeci și cinci de ani din viața dictatorului sau o extindem și asupra sistemului politic existent în prezent. Dar întrebarea dacă trăsăturile de bază ale sistemului cristalizate sub domnia lui Stalin s-au schimbat în deceniile de după moartea sa nu este doar una legată de terminologie; după cum, tot așa, se poate discuta în contradicțoriu și cu privire la care anume au fost trăsăturile esențiale ale acestui sistem.

Numeroși observatori, printre care se numără și autorul cărții de față, consideră că sistemul sovietic așa cum s-a încheiat sub Stalin a fost o continuare a leninismului și că statul întemeiat pe principiile politice și ideologice leniniste nu se putea menține decât într-o formă stalinistă; acești critici consideră, de asemenea, că „stalinismul“, în sens restrâns, adică sistemul în vigoare până în 1953, nu a fost afectat în chip esențial de schimbările din perioada de

după Stalin. Prima dintre aceste teze a fost dovedită într-o anumită măsură în capitolele precedente, în care am arătat că Lenin a fost creatorul doctrinei totalitare și al statului totalitar embrionar. Firește că multe evenimente din epoca lui Stalin pot fi puse pe seama unor metehne personale ale sale: carierismul, setea de putere, firea vindicativă, invidia și suspiciunea paranoidă. Masacrarea în masă a comuniștilor din anii 1936–1939 nu poate fi numită „necesitate istorică” și putem presupune că ea n-ar fi avut loc sub un alt tiran decât Stalin. Dacă, însă, precum în viziunea comunistă tipică, acel masacru este considerat a reprezenta adevărata semnificație „negativă” a stalinismului, ar decurge că stalinismul în întregul lui a fost doar un accident deplorabil și că, prin urmare, sub regimul comunist totul a fost ireproșabil înainte de a fi început suprimarea unor comuniști din forurile conducătoare. Unui istoric îi vine greu să accepte o astfel de idee nu numai pentru că îl preocupă soarta milioanei de oameni care n-au fost conducători și nici măcar membri de partid, ci și pentru că sângeroasa teroare la scară de masă care a domnit în Uniunea Sovietică în anumite perioade nu este o trăsătură permanentă și esențială a despotismului totalitar. Sistemul despotice rămâne despotice indiferent dacă, în cutare an, asasinatelor oficiale se numără cu milioanele sau numai cu zecile de mii, indiferent dacă tortura este folosită în mod sistematic sau doar ocazional și indiferent dacă victimele sunt doar muncitori, țărani și intelectuali sau printre ele se numără și birocrați de partid.

Istoria stalinismului, cu toate dezacordurile care persistă în privința anumitor detalii ale ei, este îndeobște cunoscută și a fost descrisă în mod veridic în numeroase cărți. La fel ca în primele două volume ale cărții de față, tema care ne preocupă în principal aici este istoria doctrinei; de istoria politică ne vom ocupa doar în treacăt, atât cât este necesar pentru trasarea cadrului general înăuntrul căruia s-a dezvoltat ideologia. În epoca lui Stalin, însă, legătura dintre istoria doctrinei și evenimentele politice este mult mai strânsă decât era înainte, dat fiind că fenomenul pe care-l avem de studiat este instituționalizarea absolută a marxismului ca instrument al puterii. Acest proces a început, ce-i drept, mai devreme: el își are obârșia în teza lui Lenin că marxismul trebuie să fie „concepția despre lume a partidului”, conținutul său trebuind să se adapteze nevoilor luptei pentru putere dintr-un moment particular sau altul. Oportunismul politic al lui Lenin era totuși îngădit într-o anumită măsură de considerații doctrinare, pe când în epoca lui Stalin, încă de la începutul anilor '30, doctrina a fost subordonată în chip absolut scopului de legitimare și proslăvire a conducerii sovietice și a tuturor acțiunilor ei. Marxismul din epoca lui Stalin nu poate fi definit prin vreun ansamblu de teze, idei sau concepte; ceea ce conta nu mai erau niște propoziții luate ca atare, ci faptul

că exista o autoritate atotputernică învestită cu competența de a declara în fiecare moment ce este și ce nu este marxism. De acum, „marxism“ nu însemna nici mai mult, nici mai puțin decât ceea ce decreta în cutare moment respectiva autoritate, adică Stalin însuși. De exemplu, până în iunie 1950 a fi marxist însemna, printre altele, a accepta teoriile lingvistice ale lui N.I. Marr, pe când după aceea dată însemna a le repudia cu fermitate. Marxist erai nu pentru că recunoșteai ca adevărate anumite idei particulare – ale lui Marx, Lenin sau chiar Stalin –, ci pentru că erai gata să accepți tot ceea ce autoritatea supremă putea să proclame astăzi, mâine sau peste un an. Un asemenea grad de instituționalizare și dogmatizare nu existase niciodată până atunci și nu și-a atins apogeul înainte de anii '30, dar nu încapă nicio îndoială că el izvora din doctrina lui Lenin; marxismul fiind concepția despre lume și instrumentul partidului proletar, acesta din urmă era cel chemat să decidă ce este și ce nu este marxism indiferent de eventualele obiecții „din afară“. Când partidul ajunge să se identifice cu statul și cu aparatul puterii și când își dobândește perfecta unitate sub forma tiraniei personificate într-un individ, doctrina devine o chestiune de stat, iar tiranul este proclamat infailibil. De fapt, el chiar și este infailibil când vine vorba de conținutul marxismului de vreme ce marxismul nici nu mai este altceva decât ceea ce proclamă partidul în calitate de portavoce a proletariatului, iar partidul, odată ce și-a dobândit unitatea, își exprimă voința și doctrina prin conducerea sa întruchipată în persoana dictatorului. În felul acesta doctrina potrivit căreia proletariatul este, istoricește, clasa conducătoare și, în contrast cu toate celelalte clase, posesorul adevărului obiectiv s-a transformat în principiul potrivit căruia „Stalin are întotdeauna dreptate“. La drept vorbind, aceasta nici nu este o deformare prea gravă a epistemologiei lui Marx combinate cu ideea leninistă de partid ca avangardă a mișcării muncitorești. Identitățile adevăr – concepția despre lume a proletariatului – proclamațiile conducerii de partid – rostirile conducătorului suprem sunt în deplină concordanță cu versiunea leninistă a marxismului. Vom încerca în continuare să urmărim procesul prin care aceste echivalări și-au aflat expresia finală în ideologia sovietică botezată de Stalin „marxism-leninism“. Este semnificativ faptul că el a optat pentru acest termen compus în loc să vorbească despre marxism și leninism, ceea ce ar fi sugerat două doctrine distincte. Expresia compusă semnifica faptul că leninismul nu era o tendință distinctă înăuntrul marxismului – ca și cum ar fi putut exista și forme ale marxismului diferite de leninism –, ci era marxism prin excelență, singura doctrină în care marxismul a fost dezvoltat și adaptat la noua eră istorică. În fapt, marxism-leninismul consta din doctrina lui Stalin însuși plus citatele alese de el din scrierile lui Marx, Engels și Lenin. Să

nu-și închipuie nimeni că în epoca lui Stalin cineva era liber să citeze după cum credea de cuviință din Marx, din Lenin sau chiar și din Stalin însuși: marxism-leninismul cuprindea doar citatele autorizate la momentul respectiv de către dictator, în conformitate cu doctrina promulgată de el atunci.

Susținând că stalinismul a fost o dezvoltare consecventă a leninismului, nu intenționez să minimalizez importanța istorică a lui Stalin. După Lenin, și alături de Hitler, el a contribuit cu siguranță mai mult ca orice alt individ de după Primul Război Mondial la modelarea lumii în care trăim. Faptul că Stalin, și nu vreun alt lider bolșevic, a devenit conducătorul unic al partidului și statului își are, cu toate acestea, explicația în natura sistemului sovietic. Teza că nu calitățile lui personale – deși acestea au jucat un rol important în victoria obținută de el asupra rivalilor săi – au determinat prin ele însele principalele linii de evoluție a societății sovietice este susținută de faptul că în prima fază a carierei sale el nu a aparținut aripii extremiste a partidului bolșevic. Dimpotrivă, a fost un fel de moderat, iar în disputele intrapartinice s-a situat, de obicei, de partea bunului-simț și a prudenței. Într-un cuvânt, Stalin, ca despot, a fost în mult mai mare măsură o creație a partidului decât creatorul acestuia; el a fost personificarea unui sistem care urmărirea în mod irezistibil să fie personificat.

2. Etapele stalinismului

Istoricii sovietici suferă de mania împărțirii tuturor epocilor în etape; în unele cazuri, acest procedeu are totuși o justificare, mai ales când delimitarea se face pe temeuri ideologice.

Dat fiind că stalinismul este un fenomen nu doar sovietic, ci și internațional, variațiile pe care el le înregistrează se cer examinate nu numai din punctul de vedere al politicii interne ruse și al luptelor intestinale, ci și din punctul de vedere al Cominternului și al bolșevismului internațional. Corelarea respectivelor perioade, precum și nomenclatura lor, întâmpină însă dificultăți. Troțkiștii și excomuniștii obișnuiesc să distingă în istoria sovietică etape „de stânga” și etape „de dreapta”. Perioada imediat următoare lui 1917, dominată de Războiul Civil și de speranțele într-o revoluție mondială, este considerată „de stânga”, fiind urmată de perioada „de dreapta” a NEP-ului, în care partidul a recunoscut „stabilizarea vremelnică a capitalismului” pe plan mondial. Vine apoi o „cotitură spre stânga” în 1928–1929, când partidul declară că aceeași stabilizare a luat sfârșit, fiind înlocuită de un nou flux revoluționar; social-democrația este denunțată drept „social-fascism” și combătută, iar în Rusia

se înregistrează începutul colectivizării de masă și al industrializării forțate. Se consideră că această etapă ia sfârșit în 1935, când este adoptată din nou o politică „de dreapta“, sub lozinca frontului popular împotriva fascismului. Aceste schimbări de politică succesive sunt asociate cu lupte interne fracționiste și personale între liderii ruși. Dominația lui Stalin, Zinoviev și Kamenev a dus la eliminarea politică a lui Troțki; apoi Zinoviev și Kamenev au fost dați la o parte în favoarea lui Buharin, Rîkov și Tomski; după aceea, în 1929, este eliminat Buharin, iar disidența activă din sânul partidului bolșevic ia sfârșit.

Această cronologie este însă plină de dificultăți chiar și dacă lăsăm deoparte accepțiunile vagi și arbitrare ale termenilor de „stânga“ și de „dreapta“. Legat de acest din urmă punct, nu este clar de ce sloganul de „social-fascism“ a fost „de stânga“, în timp ce tentativa de compromis cu Chiang Kai-shek a fost „de dreapta“ sau de ce persecutarea în masă a țărănilor a fost „de stânga“, iar folosirea de metode economice în scopuri politice a fost „de dreapta“. Se poate, firește, stipula că o politică este cu atât mai de stânga cu cât uzează mai mult de teroare: acest principiu se aplică adesea și în prezent, și aceasta nu doar în publicațiile comuniste, dar este greu de văzut ce legătură are el cu ideea tradițională de stângă politică. În afară de aceasta, nu există o corelație limpede între schimbările din politica Cominternului și diferitele etape ale politicii și ideologiei interne sovietice. Etichetarea pretins „de stânga“ a social-democrației europene drept o ramură a fascismului a fost născocită de Zinoviev și a fost pusă în circulație încă din 1924; lupta Cominternului împotriva social-democrației s-a intensificat în 1927, cu mult înainte de a se fi decis colectivizarea forțată a țărănimii din Rusia. În 1935, când a încetat campania împotriva social-democrației și s-au făcut încercări stângace de înjghebare a unei alianțe cu aceasta, în Uniunea Sovietică avusese deja loc un val de represiuni politice de masă, iar un altul, și mai teribil, era pe cale să înceapă.

Pe scurt, este lipsit de sens ca istoria Uniunii Sovietice să fie prezentată prin prisma unor criterii artificiale precum „stânga“ și „dreapta“, care, în anumite cazuri, conduc la rezultate absurde. După cum nu este corect ca niște schimbări înăuntrul Biroului Politic să fie calificate drept cotituri istorice. În cursul perioadei de după moartea lui Lenin anumite trăsături politice și ideologice au devenit în mod constant tot mai proeminente, în timp ce importanța altora a cunoscut fluctuații în funcție de împrejurări. Caracterul totalitar al regimului – adică distrugerea progresivă a societății civile și absorbirea tuturor formelor de viață socială de către stat – s-a amplificat în mod aproape neîntrerupt între 1924 și 1953 și, cu siguranță, nu a fost atenuat de NEP în ciuda concesiilor făcute de acesta proprietății private și comerțului. NEP, după cum am văzut, a fost o suspendare a politicii de dirijare a întregii economii

cu ajutorul armatei și al poliției, suspendare devenită necesară din pricina perspectivei iminente a unui colaps economic. Însă terorizarea adversarilor politici, severitatea și intimidarea crescându-le înăuntrul partidului, suprimarea gândirii independente și impunerea servilismului în filosofie, literatură, artă și știință, toate acestea au continuat să se accentueze de-a lungul întregii perioade a NEP. Din acest punct de vedere, anii '30 n-au constituit decât o intensificare și consolidare a procesului care debutase în timpul vieții lui Lenin și sub conducerea lui. Colectivizarea agriculturii, cu nenumăratele ei victime, a reprezentat într-adevăr un punct de cotitură, nu însă pentru că ar fi marcat o schimbare a caracterului regimului sau o „cotitură spre stânga“, ci pentru că a transpus principiul politic și economic de bază al totalitarismului într-un anume sector de importanță capitală. Ea a deposedat cu totul cea mai numeroasă clasă socială din Rusia, a instituit o dată pentru totdeauna controlul de stat asupra agriculturii, a anihilat ultimul segment al comunității care mai era, într-o anumită măsură, independent față de stat, a pus bazele cultului oriental al satrapului cu puteri nelimitate și, prin înfometare, teroare de masă și moartea a milioane de oameni, a frânt moralul populației și a sfârșit până și ultimele rămășițe de rezistență. Aceasta a fost, fără doar și poate, o piatră de hotar în istoria Uniunii Sovietice, dar a rămas, în fond, o continuare sau extindere a principiului ei de bază: cel de exterminare a tuturor formelor de viață politică, economică și culturală neimpuse sau nereglementate de către stat.

Între timp, Cominternul fusese transformat în răstimp de câțiva ani într-un instrument al politicii externe și al spionajului sovietic. Politica sa pendula și se adapta în funcție de evaluarea, corectă sau nu, de către Moscova a situației internaționale; aceste schimbări nu aveau însă nimic de-a face cu ideologia, cu doctrina sau cu deosebirea dintre „stânga“ și „dreapta“. Tot așa, ar fi o naivitate să încercăm de a stabili dacă, de pildă, pactul Uniunii Sovietice cu Chiang Kai-shek sau cel cu Hitler, masacrarea comuniștilor polonezi ordonată de Stalin sau participarea sovietică la Războiul Civil din Spania au fost sau nu în concordanță cu marxismul ori dacă au marcat o cotitură politică de „stânga“ sau una de „dreapta“. Toate aceste acțiuni pot fi judecate prin prisma măsurii în care au servit la întărirea statului sovietic și la sporirea influenței lui; în schimb, toate motivațiile ideologice aduse în sprijinul lor erau anume inventate în vederea acestui scop și ele nu contează în istoria ideologiei decât ca dovezi ale degradării și reducerii totale a acesteia la rolul de instrument al „rațiunii de stat“ sovietice.

Cu aceste rezerve în minte, putem împărți istoria Uniunii Sovietice de după moartea lui Lenin în trei perioade. Prima, între 1924 și 1929, este

cea a NEP. Pe parcursul acestei perioade a existat destul de multă libertate în sfera schimbului de mărfuri; viața politică în afara partidului nu a mai existat, dar înăuntrul conducerii de partid s-au purtat dispute și controverse autentice; cultura era controlată oficial, dar erau îngăduite orientări de opinie diferite și discuții în limitele marxismului și ale obedienței politice. Mai erau posibile dezbateri despre natura „adevărului” marxism; despotismul unipersonal nu fusese încă instituționalizat, iar o parte însemnată a societății – țărani și *nepmanii* de tot felul – nu devenise încă total dependentă de stat din punct de vedere economic. Cea de-a doua perioadă, din 1930 până la moartea lui Stalin în 1953, este marcată de despotism personal, lichidarea aproape totală a societății civile, subordonarea totală a culturii față de directive oficiale arbitrare și înregimentarea filosofiei și ideologiei. Cea de-a treia perioadă, din 1953 până în prezent, are trăsături proprii despre care vom vorbi la timpul potrivit. Cât privește persoana liderului bolșevic aflat la cârmă, aceasta prezintă, în general, o importanță minoră. Troțkiștii și Troțki însuși au considerat îndepărtarea lui de la putere drept o cotitură istorică; nu sunt însă motive să le dăm dreptate și, după cum vom vedea, se poate susține că „troțkismul” n-a existat niciodată, fiind o invenție a lui Stalin. Dezacordurile dintre Stalin și Troțki au fost până la un punct reale, dar au fost exacerbate peste măsură de lupta pentru puterea personală și nu s-au cristalizat niciodată în două teorii distincte și coerente. Același lucru este cu atât mai adevărat în privința disputelor dintre Zinoviev și Troțki, de o parte, și Stalin, de cealaltă. Conflictul lui Stalin cu Buharin și „deviaționismul de dreapta” a fost mai de substanță, dar nici chiar el nu a însemnat o dispută privitoare la principii, ci doar la metoda și „calendarul” transunerii lor în viață. Dezbaterile cu privire la industrializare din deceniul al treilea a fost, neîndoielnic, de mare importanță în privința deciziilor practice privitoare la industrie și agricultură și, implicit, pentru viața milioane de cetățeni sovietici, dar ar fi exagerat să vedem în ea o dispută doctrinară de fond sau una vizând „corecta” interpretare a marxismului sau leninismului. Toți liderii bolșevici, fără excepție, și-au schimbat câteodată atât de radical atitudinea în această problemă, încât ar fi deplasat să vorbim de troțkism, stalinism sau buharinism ca de niște înjghebări teoretice coerente sau de niște variante ale doctrinei marxiste de bază. (În acest domeniu, istoricul ideologiilor este interesat de aspecte care sunt, prin ele însele, secundare; viziunile doctrinare au pentru el mai multă însemnătate decât soarta a milioane de oameni. Nu este vorba însă de importanța obiectivă a acelor aspecte, ci de una ce ține de grila profesiei sale.)

3. Tinerețea lui Stalin și drumul său spre putere

Spre deosebire de majoritatea liderilor bolșevici, viitorul stăpân comunist al Tuturor Rusiilor a fost dacă nu proletar, oricum un om din popor. Iosif Djușașvili s-a născut la 9 decembrie 1879 în orașelul georgian Gori. Tatăl său, Vissarion, era un cizmar bețiv, iar mama sa era analfabetă. Vissarion s-a mutat în Tbilisi, unde a găsit de lucru la o fabrică de încălțăminte; acolo a și murit în 1890. Fiul său a urmat școala primară din Gori timp de cinci ani, iar în 1894 a fost admis la Seminarul Teologic din Tbilisi, practic singura școală din Caucaz unde un tânăr capabil provenit dintr-un asemenea mediu social își putea continua studiile. Seminarul ortodox era în același timp un organ de rusificare, dar, asemenea multor școli rusești, era și o pepinieră de agitație politică, unde înflorea patriotismul georgian, iar ideile socialiste erau răspândite de numeroși exilați din Rusia propriu-zisă. Iosif Djușașvili s-a alăturat unui grup socialist, și-a pierdut orice interes – dacă până atunci îl va fi avut – pentru teologie, iar în primăvara anului 1899 a fost exmatriculat în urma neprezentării la un examen. Anumite vestigii ale studiilor sale seminarele sunt recognoscibile în scrierile de mai târziu, unde, pe alocuri, sunt citate pilde biblice și se face simțită predilecția pentru stilul catehetic, atât de potrivit pentru propagandă. În articole și cuvântări avea obiceiul să pună întrebări, pe care apoi le relua verbatim în formularea răspunsurilor. Își făcea, de asemenea, mai lesne de asimilat articolele prin numerotarea metodică a fiecărui concept și enunț în parte.

Începând din anii petrecuți la seminar, Stalin s-a asociat cu diverse grupuri socialiste rudimentare din Georgia; pe atunci, nu luase încă ființă Partidul Social-Democrat din Rusia, deși o decizie formală de înființare fusese luată la o întrunire ținută la Minsk în martie 1898. În anii 1899–1900 a lucrat timp de câteva luni ca funcționar la Observatorul Geofizic din Tbilisi, după care s-a consacrat cu totul activităților politice și de propagandă, deopotrivă legale și ilegale. Începând din 1901 scrie articole pentru ziarul socialist clandestin *Brdzola* (Lupta) din Georgia și se îndeletnicește cu propaganda printre muncitori. Spre sfârșitul aceluși an devine membru al unui comitet de conducere a activității de partid din Tbilisi. În aprilie 1902 este arestat pentru organizarea unei demonstrații muncitorești la Batumi. Este condamnat la exil în Siberia, dar evadează din locul de detenție (sau poate pe drumul spre acel loc) și revine în Caucaz la începutul anului 1904, trăind aici cu acte false ca membru al unui grup clandestin. Între timp, avuseseră loc congresul al doilea al Partidului social-democrat și scindarea acestuia între facțiunile bolșevică și menșevică. Peste puțin timp, Stalin se

declară adept al bolșevicilor și scrie articole și broșuri în sprijinul concepției leniniste despre partid. Social-democrații georgieni erau aproape cu toții menșevici. Liderul lor era Noah Jordania, cel mai proeminent marxist caucazian. În timpul Revoluției din 1905 și după ea, Stalin lucrează o vreme ca activist de partid la Baku, îndeplinind anumite însărcinări pentru întreaga zonă caucaziană.

Au trecut însă câțiva ani buni până când a început să joace un rol în activități bolșevice din Rusia propriu-zisă. Participă la conferința de partid din Tammerhofs în decembrie 1905, iar în aprilie 1906 este singurul bolșevic participant la congresul de „unificare” ținut la Stockholm (mandatul său fiind însă contestat de menșevici). Până în 1912, totuși, adevărata scenă a activității sale a rămas Caucazul. La Tammerhofs a avut o primă întâlnire cu Lenin, ale cărui doctrină și poziție de conducere nu le-a contestat în mod serios niciodată. La Stockholm însă, deși în toate celelalte probleme s-a situat de partea lui Lenin, a adoptat linia potrivit căreia programul partidului trebuia să preconizeze împărțirea pământului la țărani, și nu – cum susținea Lenin – naționalizarea lui.

Scrierile lui Stalin din această perioadă nu cuprind nimic original sau demn de luat în seamă, sunt simple articole de propagandă populară care reproduc lozincile lui Lenin în probleme la ordinea zilei. În ele este acordat mult spațiu combaterii menșevicilor și, de bună seamă, criticii kadeților, „otzoviștilor”, „lichidatorilor”, anarhiștilor etc. Singurul articol de oarecare amploare, intitulat *Anarhism sau socialism?*, a apărut în georgiană în 1906 (începând din 1905, Stalin scria și articole în limba rusă); în el, făcea o expunere destul de stângace a concepției social-democrate și a premiselor ei filosofice.

În anii 1906–1907 Stalin este cunoscut ca unul dintre organizatorii acțiunilor de „expropriere”, adică ai unor raiduri armate având drept obiectiv umplerea trezoreriei partidului. Aceasta era o activitate interzisă și, în pofida opoziției lui Lenin, condamnată la Congresul al V-lea al partidului, ținut la Londra în aprilie 1907; bolșevicii însă au continuat s-o practice până când, câteva luni mai târziu, ea a prilejuit un scandal de proporții.

În anii din urmă, mai mulți istorici au examinat alegațiile făcute inițial de Jordania, iar după moartea lui Stalin, de către Orlov, fost ofițer al spionajului sovietic, cum că timp de câțiva ani, începând de prin 1905, Stalin s-ar fi aflat în slujba Ohranei (poliția secretă țaristă). Probele pe care se sprijină această acuzație sunt însă firave și au fost respinse de majoritatea istoricilor, inclusiv de Adam Ulam și Roy Medvedev.